

BALÁZS MAGDOLNA–KATUS LÁSZLÓ

Középdunántúli paraszti háztartások a 18. században

Beszámolóinkban egy folyamatban levő család- és háztartásrekonstrukciós vizsgálat előzetes részeredményeit ismertetjük. A végleges eredmények az anyakönyvek és egyéb kiegészítő források teljes feldolgozása, a családrekonstrukció elvégzése és az így nyert adatbázis részletes demográfiai elemzése után fognak rendelkezésünkre állni. A családszerkezetre vonatkozó eredmények közzétételét azonban addig is hasznosnak véljük, hiszen a hazai szakirodalom nem bővelkedik névjegyzékek feldolgozásán alapuló mikroszintű elemzésekben.

A feldolgozott forrás egy négy településre kiterjedő középdunántúli plébánia 1763-ban készült családösszeírása,¹ amelyet a lakosság egy kisebb, de homogén csoportjára vonatkozó 1786-os összeírás egészít ki.² A településcsoport Somogy megyében, a Balaton déli partján fekszik, s egy nagyobb és kisebb faluból (Endréd és Zamárdi), valamint egy nagyobb és egy kisebb pusztából (Szántód és Jaba) áll. A négy település földesura a tihanyi bencés apátság volt, s a bencések közül került ki az endrédi plébános is, aki az összeírást készítette. Az összeírás teljessége, részletezettsége és jó minősége révén kiválóan alkalmas család-, illetve háztartásszerkezeti elemzésekre. A latin nyelvű „Series animarum” kiterjed a négy település valamennyi lakójára, a nemesekre és a szolgaszemélyzetre is. Házanként veszi számba a lakosságot, közli a háznép valamennyi tagjának nevét, korát, családi állapotát, vallását, s mindenkiről pontosan megmondja, hogy milyen rokonsági kapcsolatban van a család, illetve a háztartás (familia) fejével (hospes), akit mindig az első helyen említ. Értelmiségieknél és kézműveseknél közelebből is megjelöli a foglalkozást, s a legtöbb esetben a szolgaszemélyzet alkalmaztatásának minőségét is megadja (béres, kocsis, kanász, inas, legény stb.). A plébánia 191 háza közül 59-ben (31%) lakó is volt, akit az összeírás az „inquinus – inquinina” megjelöléssel különíti el a „hospes” családjától. A lakók fele maga is teljes család volt, a másik fele pedig magányos vagy gyermekeivel élő özvegyasszony. A lakók egy részének (kb. 15%-ának) a családneve azonos a „hospes” vagy felesége nevével, tehát lehetséges, hogy rokoni kapcsolat állott fenn közöttük, erre nézve azonban a forrás – amely egyébként igen pontosan leírja mind a „hospes”, mind az „inquinus” családján belüli rokoni viszonyokat – nem ad semmiféle tájékoztatást, ezért a lakókat minden esetben külön családként kezeltük. Az anyakönyvek feldolgozása fényt fog deríteni a „hospes” és a lakók közötti esetleges rokoni kapcsolatokra is, s egyéb vonatkozásokban is lehetőséget fog nyújtani az összeírás adatainak ellenőrzésére, kiegészítésére és korrigálására.

Az összeírás értékét fokozza az a körülmény, hogy a plébánia központja, Endréd, vegyes lakosságú volt: 62%-ban katolikus, 38%-ban protestáns (néhány lutheránus kivételével kálvinista), s az összeírás a protestáns lakosságra is kiterjedt. Endréden 1746-ban karhatalommal feloszlatták a kálvinista gyülekezetet, s ettől kezdve a protestánsokat is a katolikus plébános anyakönyvezte. 1786-ban ismét engedélyezték a kálvinista istentiszteletet, s a gyülekezet újjáalakulását. Ez alkalom-

¹Series animarum in hac parochia Endrédiensi et filialibus ejus Szamárdi et Szántód et praedio Jaba existentium conscripta anno 1763 occasione benedictionis domorum. Országos Levéltár, Mikrofilmtár A 3605/P 4721

²Az 1786dik esztendő Pünkösöd havában élő személyek. Országos Levéltár, Mikrofilmtár A 1569/P 2531

mal az új lelkész az 1763. évihez hasonló jellegű és részletezettségű összeírást készített a falu kálvinista családjairól. Ez az újabb összeírás lehetőséget nyújt arra, hogy legalább a protestánsok esetében megfigyelhessük, hogy egy emberöltő elmúltával milyen változások következtek be a családsterketben.

1763-ban a négy településen 191 házban 1202 lelket írtak össze, egy házra tehát átlagosan 6,29 lakó jutott. A 191 házban 251 család, illetve háztartás (*familia*) különíthető el, a háztartások átlagos mérete tehát 4,79 fő. A „családmagok” száma 279, az egyedül élőké, vagy az egyszemélyes háztartásoké 18. Hat házas férfi az összeírás idején távol volt – öt katonáskodott, egy pedig elhagyta feleségét – ezért van több házas nő, mint jelenlevő házas férfi.

1. táblázat

Az endrédi plébánia lakossága, a házak és háztartások száma 1763-ban

	Endrédi	Zamárdi	Szántód	Jaba	Együtt
<i>Jelenlevő népesség</i>					
Férfi nőtlen	256	76	15	4	351
házas	179	43	8	4	234
özvegy	10	1	–	–	11
Összes férfi	445	120	23	8	596
Nő hajadon	226	63	11	1	301
házas	185	43	8	4	240
özvegy	47	15	3	–	65
Összes nő	458	121	22	5	606
Jelenlevő népesség összesen	903	241	45	13	1202
Távollevő házas férfi	6	–	–	–	6
<i>Házak száma</i>					
Egy házra jutó átlagos lakószám	6,31	6,34	5,63	6,50	6,29
<i>Háztartások száma</i>					
Háztartások átlagos lélekszáma	4,78	4,82	4,50	6,50	4,79
Háztartások szolgaszemélyeztetéssel	27	4	5	2	38
az összes háztartások százalékában	14,3	8,0	50,0	100	15,1
Családmagok száma	213	52	10	4	279
Egyszemélyes háztartások száma	13	4	1	–	18

1786-ban Endréden 74 házban és 83 háztartásban 461 kálvinista lakost írtak össze. Egy házra tehát átlagosan 6,22 lakó jutott, a háztartások átlagos mérete pedig 5,55 fő volt. Szolga vagy cseléd volt 9 háztartásban (10,8%).

Az összeírások feldolgozását a *Peter Laslett* és a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* által javasolt módszertani elvek és csoportosítási kategóriák figyelembevételével végeztük, elsősorban azért, hogy élhessünk a nemzetközi összehasonlítás lehetőségével, ami fontos szempontokat nyújthat a magyarországi hagyományos paraszti családmodell megértéséhez és értékeléséhez. Laslett publikációiban Angliából, Skóciából, Franciaországból, Németországból, Olaszországból, Lengyelországból, Szerbiából, a Baltikumtól, Oroszországból, Japánból és Észak-Amerikából közöl a 16–18. századi háztartások szerkezetére és típusaira vonatkozó adatokat.³ A hazai csa-

³ Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Edited, with an analytic introduction on the

ládörténeti kutatások eredményei közül elsősorban Andorka Rudolfnak az alsónyéki és kölkedi kálvinista családok szerkezetére vonatkozó vizsgálatát vettük figyelembe.⁴

Laslett szerint a nyugat-európai családra, illetve háztartásra a 16–19. században az alábbi öt alapvető mozzanat jellemző:

1. Az asszonyok viszonylag idősebben házasodtak először.
2. A házastársak között viszonylag kicsiny volt a korkülönbség.
3. Viszonylag nagy (20–25%) volt azoknak a feleségeknek az arányszáma, akik idősebbek voltak férjüknél.
4. Viszonylag nagy volt a háztartásokban a szolgazemélyzet (szolgák, béresek, kocsisok, inasok, legények, cselédek stb.) arányszáma.
5. A háztartások túlnyomó része egyszerű, nukleáris családból (szülők és gyermekeik) állt, s igen csekély volt a háztartásban élő rokonok (szülők, testvérek, vők, menyek, sógorok és sógornők, unokák, unokaöcsők és húgok stb.) száma és aránya.

Vizsgálatunk legfontosabb eredménye, hogy az általunk tanulmányozott településcsoportban a felsorolt jellemzők egyike sem érvényes, s mind az öt esetben számottevő az eltérés a nyugat-európai családmódtól.

Közismert, s számos 18–19. századi adattal igazolt tény, hogy Magyarországon jóval fiatalabb korban házasodtak először – különösen a nők – mint Nyugat- és Közép-Európában. A házások arányszáma Endréden is jóval nagyobb, mint az ismert nyugat-európai esetekben.

Endréden 47 20–24 éves nő közül csak egy volt hajadon (2%), míg Angliában és Franciaországban ebben a korcsoportban a nők 84–100 százaléka még nem házas, s Japánban is 72% a hajadonok arányszáma. Csak Belgrádban találkozunk az endrédihez hasonlóan alacsony százalékaránytal (3%). A magyarországi családmódtól másik jellegzetes vonása, hogy előbb-utóbb mindenki megházasodott, s kivételnek számított az a nő vagy férfi, aki végleg lemondott a házasságról. Endréden a 30 év feletti nők között már nem találunk egyetlen hajadont sem, s az 50 év feletti férfiak között sincs egyetlen nőtlent. Az ismert közép- és nyugat-európai esetekben viszont az 50 éven felüli nők között a hajadonok aránya mindenütt meghaladja a 10%-ot, s a férfiak között is nagy a véglegesen nőtlennek maradóknak száma. A nők korai házasodásának következményeképpen nálunk a házastársak közötti korkülönbség jóval nagyobb volt, mint Nyugat-Európában. Endréden az összes házasságok átlagában a férj 7,7 évvel volt idősebb a feleségénél, s gyakori volt az olyan eset is, ahol a korkülönbség meghaladta a 10 évet. Kivételnek számított, ha az asszony idősebb volt férjénél; ez mindössze a házasságok 2,6%-ában fordult elő, s a házasságok 0,4%-ában volt azonos

---

history of the family, by Peter Laslett with the assistance of Richard Wall. Cambridge 1972. – *Peter Laslett: La famille et le ménage: approches historiques. Annales* 27 (1972) 847–872. – Az utóbbi cikket magyarul l. *Peter Laslett: A család és a háztartás: történeti megközelítések. Világtörténet*, 1979, 4. sz. 6–37. – *Laslett* későbbi tanulmányaiban – a bírálatok figyelembevételével – árnyaltabban és újabb, az európai kontinensről vett adatok bevonásával fejtegette ki koncepcióját az európai családmódtól: *Familie und Industrialisierung: eine „starke Theorie“*. In: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Hrsg. von Werner Conze. Stuttgart, 1976, 13–31. – *Characteristics of the Western family considered over time*. In: *Peter Laslett: Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge, 1977, 12–49. – *Le cycle familial et la processus de socialisation: caractéristiques du schéma occidental considéré dans le temps*. In: *The family life cycle in European societies*. Ed. by Jean Cuisenier. The Hague–Paris, 1977, 317–338. – *The stem-family hypothesis and its privileged position*. In: *Statistical studies of historical social structure*. Ed. by Kenneth W. Wachter, Eugene A. Hammel, Peter Laslett. New York–San Francisco–London, 1978, 89–112. – *Laslett* módszerének és koncepciójának bírálatára l. *Lutz K. Berkner: The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure. Journal of Interdisciplinary History*, V: 4. (1975), 721–738. és *Michael Mitterauer: Családnagyság – családtípusok – család ciklus. Világtörténet*, 1979/4., 38–70.

⁴*Andorka Rudolf: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. Történeti statisztikai tanulmányok* 3. Budapest 1977, 215–233.

2. táblázat

A népesség megoszlása családi állapot szerint (százalékban⁵)

Község	Férfiak			Nők		
	nőtlen	házas	özvegy	hajadon	házas	özvegy
100 angol község (1574–1821)	62	35	4	59	32	9
Ealing (Anglia, 1599)	72	26	2	61	31	8
Longuenesse (Franciaország, 1778)	64	32	2*	63	28	8*
Berndorf (Ausztria, 1649)	58	39	3	60	36	4
Dorfbeuern (Ausztria, 1648)	63	35	2	62	32	5
Dorfbeuern (Ausztria, 1671)	59	38	2	60	36	5
Belgrád (Szerbia, 1733–34)	45	36	1*	39	43	9*
Nishinomiya (Japán, 1713)	56	31	5*	48	35	13*
Kölked (1816)	47	50	4	44	48	9
Endréd (1763)	59	39	2	50	40	11

*A hiányzó százalékok az ismeretlen családi állapotúak arányszámát jelentik.

korú a két házaspár. Az ausztriai Berndorfban 1649-ben a házasságok 17,7%-ában az asszony volt idősebb, 12,4%-ában pedig egykorúak voltak a házastársak.⁶ Ezek az adatok azért érdekesek és fontosak, mert – amint azt Laslett hangsúlyozza – a házasságon belüli korviszonyok jelentősen befolyásolják mind a házaspár egymás közötti kapcsolatának jellegét, mind a gyermekeknek a családon belül végbemenő ún. első szocializációs periódusát. (Meg kell jegyeznünk, hogy a koradatokat Endrédén – mint a külföldi esetekben is történt – az összeírásból vettük; az összeírás koradatainak az anyakönyvek alapján folyamatban levő ellenőrzése és korrekciója nyilvánvalóan némiképp módosítani fogja az itt közölt mutatókat.) A következő táblázat jól szemlélteti a nők házassági kora és a házastársak közötti korkülönbség tekintetében Magyarország és Nyugat-Európa között fennállott eltéréseket:

3. táblázat

A 15–24 éves nők megoszlása családi állapot szerint és a házastársak közötti korkülönbség

Község	A 15–19 éves nők			A 20–24 éves nők			A férjüknél idősebb feleségek arányszáma, %	Átlagos korkülönbség férj és feleség között, év
	megoszlása családi állapot szerint %-ban							
	hajadon	házas	özvegy	hajadon	házas	özvegy		
Ealing (Anglia, 1599)	100	0	0	84	15	0	21	3,5
Longuenesse (Franciaország, 1778)	100	0	0	100	0	0	27	2,4
Belgrád (1733–4)	23	77	0	3	92	5	0,5	10,8
Nishinomiya (Japán, 1713)	100	0	0	72	28	0	1,9	10,4
Kölked (1816)	73	24	3	26	74	0		
Endréd (1763)	70	30	0	2	94	4	2,6	7,7

⁵ Az ausztriai adatok forrása: *Michael Mitterauer: Zur Familienstruktur in ländlichen Gebieten Österreichs im 17. Jahrhundert.* In: *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs.* Hrg. von Heimold Helczmanovszki. München, 1973, 167–222. (id. adat 208.)

⁶ *Mitterauer, 187.*

Lényegesen különböztek az endrédi háztartások a nyugat-európaiaktól a különféle alkalmazottak és szolgák arányszáma, neme és korösszetétele tekintetében is. 1763-ban 251 háztartás közül csak 38-ban volt szolga vagy cseléd, illetve a kézművesek háztartásaiban inas vagy legény. Ez csak 15,1%, szemben a nyugat-európai 20–35%-os arányszámokkal. Endréden a szolgaszemélyzet a lakosságnak csak 4,8%-át tette ki, míg Nyugat-Európában 10% feletti arányszámokkal találkozunk. Az endrédi szolgák és cselédek közel háromnegyede 20 éven aluli volt, míg Angliában és Franciaországban a szolgaszemélyzet nagyobb része az idősebb – a 20, sőt 30 éven felüli – korosztályokból került ki. Endréden a férfi szolgák és alkalmazottak száma háromszor annyi, mint a női cselédéké, míg Nyugaton sokkal kiegyenlítettebb az arány, 1: 1,1–1,7 a férfiak javára. A szolgaszemélyzet viszonylag csekély számával szemben igen magas Endréden – különösen a kálvinistáknál – a háztartásban élő különféle rokonok száma és arányszáma (l. a 4. táblázatot). A rokonok és a rokonokkal rendelkező háztartások arányszáma többszörösen felülmúlja a nyugat-európai mutatókat. A népesség megoszlása a háztartásban elfoglalt pozíció szerint, valamint a rokonokkal és szolgákkal rendelkező háztartások arányszáma a különböző esetekben így alakult (százalékban):

4. táblázat

A népesség megoszlása a háztartásban elfoglalt pozíció szerint és a rokonokkal, illetve szolgákkal rendelkező háztartások arányszáma (%-ban)

Község	Családfő és felesége	Gyermek	Rokonok	Szolgák	Árvák	Egyéb	Rokonokkal	Szolgákkal
							rendelkező háztartások	százalékaránya
100 angol község (1574–1821)	34	43	3	13	–	7	10,1	28,5
Ealing (Anglia, 1599)	36	34	3	27	–	–	13,0	34,2
Longuenesse (Franciaország, 1778)	34	47	6	13	–	–	19,7	19,7
Bristol (Amerika, 1689)	33	52	2	13	–	–	3,0	30,1
Belgrád (1733–34)	37	32	12	10	–	8	27,0	29,6
Nishinomiya (Japán, 1713)	33	40	23	4	–	–	53,0	13,6
Endréd (1763) összes	36,6	45,7	12,5	4,8	0,3	–	27,1	15,1
katolikusok	37,4	48,0	9,3	4,8	0,5	–	23,6	15,4
kálvinisták	34,7	40,3	20,2	4,8	–	–	36,2	14,4
Endréd, kálvinisták (1786)	33,4	42,3	20,2	2,2	1,3	0,6	43,4	10,8

A háztartásban élő rokonok nagy száma már utal az endrédi háztartás-struktúra legjellegzetesebb vonására: a komplex szerkezetű, s különösen a több családmagból álló háztartások, vagyis a magyar néprajztudományban hagyományos elnevezés szerint az ún. „nagy családot” arányszáma jóval nagyobb volt, mint az ismert nyugat-európai esetekben. A több családmagból álló háztartások gyakorisága Nyugat-Európában 0–5% Belgrádban 18%, Japánban 21–28%, az endrédi plébánián pedig 16%. Az endrédihez hasonló volt az összetett háztartások részaránya Dél-Franciaország egyes községeiben (18–23%),⁷ Korzikán (13–19%), egyes németországi községekben (19–26%), és észtországi Vändra községben (24%). Lényegesen magasabb arányszámokkal találkozunk viszont Toscanában (39–45%), a lettországi telkes parasztek körében (64%) és az oroszországi Misinóban (73%). Egyetérthetünk tehát Laslett megállapításával, hogy a vizsgált régió ahhoz a széles kontinentális európai átmeneti zónához tartozott, ahol a különböző családstruktúrájú falvak, ill. társadalmi csoportok egymással keveredtek. Az endrédi összeírás feldolgozásának legnagyobb meglepetése az volt, hogy a falun belül

⁷A dél-franciaországi nagycsaládokra l. *Jean-Louis Flandrin: Families in former times. Cambridge, 1979, 72–74.*

milyen nagy eltérés mutatkozott a katolikusok és a kálvinisták között a háztartásszerkezet tekintetében. A katolikusoknál 12%, a kálvinistáknál pedig 23% volt az összetett, többcsaládos háztartások arányszáma, s ez utóbbi 1786-ban 27%-ra emelkedett. Az eltérések elsődleges oka azonban mégsem a különböző vallás volt. Endréden lényeges különbségek voltak a katolikus és a kálvinista családok gazdasági és társadalmi helyzetében. A kálvinisták alkották a falu tősgyökeres, már több nemzedék óta honos telkes jobbágy családjait, s közülük kerültek ki a kismemesi gazdálkodók is. A kálvinisták általában több földdel, nagyobb telki állománnyal rendelkeztek, mint a katolikusok, akiknek túlnyomó része viszonylag frissen betelepült nyolcad- és negyedtelkes jobbágy, zsellér vagy kézműves volt, s közülük került ki a falu értelmisége is. Többcsaládos háztartásokkal főleg a nagyobb telekkel rendelkező jobbágyok és a kismemesek körében találkozunk, akiknek nevei már a 17. századi és a 18. század eleji összeírásokban is előfordulnak. Egyébként az alsónyéki és kölkedi kálvinista népesség körében a többcsaládos háztartások aránya az endrédinél is jóval nagyobb. A feldolgozás alatt levő 18. századi háztartás-összeírások között viszont van olyan kelet-magyarországi kálvinista községünk is (Nyírmada 1780), ahol a többcsaládos háztartások arányszáma jóval kisebb az endrédi kálvinistákéénál, s az endrédi katolikusokéval azonos (12,8%). Ez is arra mutat, hogy a háztartásszerkezetben mutatkozó lényeges eltérések elsődleges oka nem a vallási különbségben keresendő, mert a vallási különbségek nyilvánvalóan eltérő gazdasági és társadalmi struktúrákat takarnak.

Az összetett háztartások nagy gyakoriságából következik, hogy Endréden jóval nagyobb az olyan háztartások arányszáma, amelyben három nemzedék él együtt (14%, a katolikusoknál 9, a kálvinistáknál 1763-ban 23, 1786-ban 22%), mint Nyugat-Európában (az angol mintában 6%, Észak-Franciaországban 8–9%), de kisebb mint a Baltikumban (26–43%) Oroszországban (65%), vagy Japánban (30%).

Az általunk vizsgált településcsoport nem tartozott az ország „nagycsaládos” vidékei közé,⁸ az összetett háztartások gyakorisága mégis jóval nagyobb, mint Nyugat-Európában. Az uralkodó, abszolút többséget alkotó családtípus természetesen Endréden is – még a kálvinisták között is – az egyszerű kis család, az ún. nukleáris család, amelyben a szülőknél és gyermekeiken kívül egyéb rokonok nem találhatók (3. kategória). A háztartások felében házaspár élt gyermekeivel, s ide kell még számítanunk a gyermektelen házaspárokat, valamint a nem házas gyermekekkel együtt élő özvegyeket. De ha nem a háztartások megoszlását tekintjük, hanem azt, hogy a népesség hogyan oszlott meg az egyes háztartáskategóriák között, akkor kiderül, hogy legalábbis a kálvinistáknál 1763-ban a lakosság fele, 1786-ban pedig 54%-a a komplex, azaz a kiterjesztett és a többcsaládos háztartásokban élt (4. és 5. kategória).

Az összetett háztartások közül az a típus volt a leggyakoribb, amikor a házas szülők együttéltek házas gyermekekkel és azok családjával (5b). Viszonylag nagy számban fordul elő Endréden – csaknem kizárólag a kálvinisták és a református vallásról áttért katolikusok között – a többcsaládos háztartás egyik sajátos típusa, az ún. „fivérség” (*frèreche*), ahol több házas fivér él együtt közös háztartásban. A legszebb példa erre a 14 tagú Dobos familia, ahol négy házas fivér él közös háztartásban, s közülük háromnak gyermekei is vannak. Az egésztelkes Torma familiában szintén négy fivér él közös háztartásban, de közülük csak kettő házas. Torma Márton sohasem házasodott meg, s 1786-ban 70 éves korában is „öreg legényként” élt fivére, János familiájában, annak házas és nem házas gyermekeivel, anyósával, unokájával, valamint özvegy nővérükkel együtt. A legifjabb Torma fivér, István, az összeírás után megházasodott és külön háztartást alapított. A legidősebb fivér, Gergely, 1786-ban már nem élt, házas fia pedig szintén különvált a familiától és önálló háztartást alapított. Torma Jánosnak azonban vele együtt élő családos Mihály fián kívül még három legény fia is volt, tehát volt esély a „fivérség” későbbi reprodukciójára.

Az egyes családok típusa és összetétele természetesen az idők folyamán, a családi életciklus különböző szakaszai során változott, átalakult, de egyes családok időnként újra és újra visszatértek korábbi formáikhoz. Hogy ezt a folyamatot pontosan követhessük, ahhoz rövid időközönként ismét-

⁸ Erre nézve l. *Dányi Dezső*: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. In: *Történeti statisztikai tanulmányok* 3. Budapest 1977, 5–104., főleg a térkép-mellékletet; továbbá *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. Uo. 105–214., különösen a 196. és 197. lapon levő 1–3. térképet.

5. táblázat

A lakosság megoszlása Endréden háztartáskategóriák szerint

	Egyedül- élők	Családi szer- kezet nélküli háztartások	Egyszerű ház- tartások (nuk- leáris családok)	Kiterjesz- tett ház- tartások	Több- családos háztartások	Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	1–5.
Endréd 1763						
katolikusok	14	3	506	103	224	850
kálvinisták	4	–	173	47	128	352
együtt	18	3	679	150	352	1202
Endréd 1786						
kálvinisták	–	–	212	66	183	461
Százalékban						
Endréd 1763						
katolikusok	1,6	0,4	59,5	12,1	26,4	100
kálvinisták	1,1	–	49,1	13,4	36,4	100
együtt	1,5	0,2	56,5	12,5	29,3	100
Endréd 1786						
kálvinisták	–	–	46,0	14,3	39,7	100

lódó több összeírásra lenne szükségünk. Az endrédi kálvinisták két egymást követő összeírása 1763-ból és 1786-ból csak igen korlátozott lehetőséget nyújt a változások követésére. A kálvinisták között 1763-ban 16, 1786-ban pedig 22 többcsaládos háztartást találunk, s figyelemre méltó, hogy 9 család mindkét esetben ebben a kategóriában szerepel, legfeljebb a nemzedékváltás észlelhető. Ugy látszik, hogy a család együttmaradása, az összetett háztartás némely familiában tartós hagyománnyá szilárdult. Ilyen volt például az egészteikes Kötél család. 1763-ban az özvegy Kötél Mihály élt együtt két házas fivére – János és Ferenc – családjával, s egy kanász és béres egészítette ki a háztartást. 1786-ban már János a háztartás feje, nemcsak Mihály bátyja, hanem Ferenc öccse is meghalt, de özvegye és leánya megmaradt a familiában, amely időközben kiegészült János két házas fiának családjával. Ekkor is két szolga tartozik a háztartáshoz.

A legnépesebb nagycsalád a nemes Jakabfi–Bernát familia, amely 1763-ban 12, 1786-ban pedig 17 tagú. 1763-ban az özvegy Bernát Ferenc négy fiával és leányával él együtt; a legidősebb fiú, Gergely már házas, gyermeke is van. Egy béres, egy szolgálólány és egy házas kanász tartozik még a háztartáshoz. 1786-ban az apa már nem él, a legidősebb fiú, Gergely a háztartás feje, s vele közös háztartásban él két házas öccse, Mihály és József, valamint az utóbbi ikertestvére, a még nőtlen Ferenc. A házas fivérének összesen 8 gyermeke van, s ezen kívül még két árva leány nevelkedik a familiában. Szolgákról ekkor nincs említés, valószínűleg azért, mert ez az összeírás csak a kálvinistákat vette számba, s a család 4 szolgája közül 3 1763-ban is katolikus volt.

Nyugat-Európában a komplex háztartástípusok közül a 4., azaz a kiterjesztett család jóval gyakoribb, mint az 5., a többcsaládos háztartás. Endréden (s Alsónyéken és Kölkeden is) éppen fordított a helyzet. A kiterjesztett családok leggyakoribb formája az, midőn az özvegy szülő él együtt házas gyermekével. Ha férfi az özvegy szülő, akkor ő marad a háztartás feje, ha nő, akkor rendszerint átadja a háztartás vezetését legidősebb házas fiának (bár ez alól is vannak kivételek). A másik gyakori eset az, amikor a még nem házas legény vagy leány már házas fivérének vagy nővérének háztartásában él.

Laslett hangsúlyozza, hogy az imént felsorolt öt ismérv *együttes* jelenléte a nyugat-európai háztartásmodell legfőbb meghatározó vonása a 16–19. században. Az általunk vizsgált település-csoport háztartásszerkezetére viszont éppen a nyugat-európaiktól szignifikánsan eltérő ismérvek együttes jelenléte a jellemző: a korai házasodás; a házasfelek közötti nagy korkülönbség; a nő soha-

sem, vagy csak kivételes esetben idősebb férjénél; ritka kivételnek számít az, aki sohasem házasodik meg; a háztartásban élő rokonok száma többszörösen felülmúlja a szolgaszemélyzetét, amely főleg 20 éven aluli férfiakból áll; s végül: a komplex háztartástípusok, különösen a többcsaládos háztartások gyakorisága sokszorosán nagyobb, mint Nyugat-Európában. A közép-dunántúli paraszti családmódel – különösen annak kálvinista változata – a felsorolt ismérvek révén közelebb áll a balkáni és a keleti háztartásstruktúrához, mint a közép- és nyugat-európaihoz. További háztartás-szerkezeti vizsgálatoknak kell eldönteniük, hogy ezek az ismérvek csak egy szűkebb régióra érvényesek-e, vagy pedig a magyarországi családmódel általános érvényű jellemzőinek tekinthetők-e.⁹ Az is nyilvánvaló, hogy a háztartás-szerkezet szoros kölcsönhatásban állott a vizsgált települések gazdasági és társadalmi struktúrájával. Az endrédi esetek egyértelműen arra utalnak, hogy a többcsaládos háztartás fő funkciója az volt, hogy megakadályozza a jobbágytelek, illetve a kismemesi birtok túlzott elaprózódását. Ha a paraszti és kismemesi háztartásokat elkülönítve vizsgáljuk, akkor jóval nagyobb a többcsaládos háztartások arányszáma, mint az egész faluban, mert a kézművesek és a faluban élő értelmiség (a tihanyi apátság alkalmazottai és a tanítók) körében nem találunk komplex háztartásokat. A háztartások vizsgálatát tehát a lehetőségekhez képest mindig össze kell kapcsolni a tanulmányozott település gazdasági-társadalmi szerkezetére vonatkozó egyéb források feldolgozásával.

6. táblázat

*Az endrédi plébánia lakosságának megoszlása
a háztartásban elfoglalt helyzete szerint 1763-ban*

	Háztulajdonos (hospes) háztartások	Lakó háztartások	Együtt	%
Családfő				
házas férfi	165	24	189	
özvegy férfi	7	3	10	
nőtlen férfi	1	–	1	
házas nő	–	3	3	
özvegy nő	17	29	46	
hajadon nő	1	1	2	
Családfő összesen	191	60	251	20,9
Családfő felesége	165	24	189	15,7
Gyermekek				
nőtlen fiú	248	23	271	
házas fiú	23	–	23	
hajadon leány	216	32	248	
házas leány	5	2	7	
özvegy leány	1	–	1	
Gyermekek összesen	493	57	550	45,8

⁹ Az eddig publikált adatokból és az általunk áttanulmányozott 18. századi anyakönyvekből és összeírásokból úgy tűnik, hogy a felsorolt ismérvek közül némelyek országos érvényűek, mások esetében viszont nagy a mutatók regionális szóródása. A nők igen fiatal kori házasodása és a sohasem házasodók alacsony arányszáma országos jelenségnek látszik. Egyes alföldi községekben viszont a férfiak is jóval fiatalabb korban házasodtak, mint Endréden, ezért a házasfelek közötti korkülönbség is jóval kisebb. Ami a többcsaládos háztartások arányszámát illeti, vannak eseteink, ahol ez jóval kisebb az endrédinél, de olyanok is, ahol jóval nagyobb.

6. táblázat folytatása

	Háztulajdonos (hospes) háztartások	Lakó háztartások	Együtt	%
A családfő vagy felesége rokonai				
apa, házas	2	—	2	
anya, házas	2	—	2	
anya, özvegy	13	3	16	
vő	4	—	4	
meny, házas	23	—	23	
meny, özvegy	1	—	1	
unoka	32	1	33	
fivér, nőtlen	10	2	12	
fivér, házas	13	—	13	
nővér, hajadon	10	1	11	
nővér, özvegy	1	—	1	
sógornő	13	—	13	
unokaöcs és hug	19	—	19	
Rokonok összesen	143	7	150	12,5
Árvák	4	—	4	0,3
Alkalmazottak és szolgák				
nőtlen férfi	39	—	39	
házas férfi	3	—	3	
özvegy férfi	1	—	1	
hajadon nő	12	—	12	
házas nő	3	—	3	
Alkalmazottak és szolgák összesen	58	—	58	4,8
Jelenlevő népesség összesen	1054	148	1202	100
Százalékban	87,7	12,3	100	
Háztartások átlagos mérete, fő				
Háztartások átlagos mérete, fő	5,52	2,47	4,79	
Távollevő házas férfi	1	5	6	

8. táblázat

A háztartások megoszlása kategóriánként nemzetközi összehasonlításban, százalékban

	1. Egyedül állóak	2. Családi szerkezet nélküli	3. Egy- szerű	4. Kiter- jesztett	5. Több- családos	Komplex háztartások (4.5.)	A háztartá- sok átlagos mérete, fő
<i>Anglia</i>							
1. minta (30 község, 1622–1821)	9	4	72	12	3	15	
2. minta (34 község, 1574–1821)	9	3	72	12	4	16	
<i>Skócia</i>							
Arros in Mull (1779)	8	1	77	11	3	14	5,25
<i>Belgium</i>							
Lisswege (1739)	2	1	85	10	1	12	5,10
<i>Észak-Franciaország</i>							
Longuenesse (1778)	2	6	76	14	3	17	4,75
Hallines (1773)	6	4	81	8	2	9	4,46
<i>Dél-Franciaország</i>							
Montplaisant (1644)	11	2	44	23	21	43	5,37
Mirabeau (1745)	8	1	51	19	23	42	
Trebozen (1773)	5	2	55	29	9	38	
Bulan (1793)	4	0	55	32	9	41	
<i>Korzika (1769–1771)</i>							
Nebbio körzete	2	3	68	8	18	26	4,2
Bastia körzete	3	3	67	7	19	26	4,4
Ajaccio körzete	2	2	75	6	13	19	4,3
<i>Itália</i>							
Parma: Colorno (1782)	8	0	73	9	11	20	4,16
Toscana: Pratinolo (1721)	1	3	34	14	44	58	
Chianti (1790)	7	4	31	18	39	57	
Fiesole (1790)	6	1	40	6	45	51	
<i>Németország</i>							
Löffingen (1687)	1	1	82	5	5	16 ^a	5,77
Vehrenbach (1705)	5	5	80	6	0	10 ^b	4,43
Österheps (1793)	3	0	60	18	19	37	5,25
Grossenmeer (1795)	1	1	53	19	26	45	6,26
<i>Alsó-Ausztria</i>							
Heidenreichsteini uradalom 1763)	0	0	73	25	2	27	5,63

8. táblázat folytatása

A háztartások megoszlása kategóriánként nemzetközi összehasonlításban, százalékban

	1. Egyedül állóak	2. Családi szerkezet nélküli	3. Egy- szerű	4. Kiter- jesztett	5. Több- családos	Komplex háztartások (4.+5.)	A háztartá- sok átlagos mérete, fő
<i>Lengyelország</i>							
Lesnica (1720)	1	1	92	6	0	6	5,39
<i>Észtország</i>							
Vändra (1683)	4	1	64	7	24	31	7,39
<i>Lettország</i>							
Daudzewas (1797)	0	0	25	11	64	75	
<i>Oroszország</i>							
Misino (1814)	1	0	7	12	73	84	
<i>Szerbia</i>							
Belgrád (1733–34)	2	2	67	15	14	29	4,90
<i>Amerika</i>							
Bristol (1689)	7	0	90	3	0	3	5,85
<i>Japán</i>							
Yokuchi (1676)	0	0	48	0	52	52	7,01
Yokuchi (1746)	0	4	47	21	28	49	5,54
Nishinomiya (1713)	7	2	43	27	21	48	4,95
<i>Magyarország</i>							
Alsónyék (1792)	2	0	45	17	36	53	5,71
Kölked (1816)	0	0	47	13	36	53 ^c	5,79
<i>Endréd (1763)</i>							
katolikus	8	1	69	10	13	23	4,67
kálvinista	6	0	58	13	23	36	5,10
együtt	7	0	66	11	16	27	4,79
<i>Endréd (1786)</i>							
kálvinista	0	0	55	18	27	45	5,55

^aMeghatározhatatlan szerkezetű, de biztosan 4. vagy 5. típusú, 6%^bMeghatározhatatlan szerkezetű, de biztosan 4. vagy 5. típusú, 5%^cMeghatározhatatlan szerkezetű, de biztosan 4. vagy 5. típusú 4%.

9. táblázat

Az endrédi háztartások megoszlása a háztartások tagjainak száma szerint 1763-ban

A háztartás tagjainak száma	A háztartások száma	A háztartásokban élő személyek száma	A háztartások megoszlása %-ban	A háztartásokban élő személyek megoszlása %-ban
1	19	19	7,6	1,6
2	25	50	10,0	4,2
3	36	108	14,3	9,0
4	39	156	15,5	13,0
5	38	190	15,1	15,8
6	49	294	19,5	24,5
7	12	84	4,8	7,0
8	16	128	6,4	10,6
9	8	72	3,2	6,0
10	4	40	1,6	3,3
11	2	22	0,8	1,8
12	1	12	0,4	1,0
13	1	13	0,4	1,1
14	1	14	0,4	1,2
Összesen	251	1202	100	100